

Transnational competences and cultural capital: the experiences of two groups of highly educated returnees to Serbia

Jelena Predojević-Despić ¹

¹ Centre for Demographic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence

Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia.

Email:

jpredojevic-despic@idn.org.rs

Extended abstract

The aim of this paper is to contribute to a better understanding of the transnational competencies and cultural capital of migrants, as well as the mechanism of their transfer after returning to their countries of origin, based on Bourdieu's conception of cultural capital. Using the example of two groups of highly educated returnees to Serbia – scientists and artists – the paper analyses the possibilities of the reproduction of cultural capital in a new, transnational context, between countries of origin and destination, as well as processes of transformation and the creation of new forms of cultural capital.

Returning to Serbia was a transnational experience for a large number of respondents. This process was gradual, despite their expressed desire to return to live and work in Serbia. In some cases, it lasted for years, or the respondents were professionally present in both communities at the same time. Establishing themselves in several different societies enabled the respondents to open new transnational fields in which cultural capital was transformed and upgraded. This significantly helped them to better understand the differences in the functioning of the society of origin and destination, as well as to develop innovative opportunities to apply better communication and/or transfer knowledge and skills between the two settings. New forms of cultural capital have helped a large number of respondents come to the realisation that getting to know new cultures and improving communication with them brings new qualities and opportunities for global positioning in a professional sense. They also influence the formation of new life aspirations and missions that can spread new cultural practices that are relevant to the wider community.

The results of the research show that the two observed groups of highly skilled returnees differ somewhat in the way they have access to institutional support in the process of transferring cultural capital. Artists, especially if they work as freelancers upon their return to Serbia, have a significantly lower opportunity to use institutional support than researchers in science and teaching staff in tertiary education institutions. In that sense, they rely more on social capital, i.e. informal migrant networks, and in that way they look for ways to transform their cultural capital into economic capital. On the other hand, scientific institutes and universities have a relatively high degree of academic engagement and cooperation at both the national and international levels. Therefore, they possess elements of the transnational social field, that is, they represent multiple intertwined networks of professional and social relations through which scientists have the opportunity to exchange, organise, and transform ideas, practices, and resources. Although these processes take place in an uneven way, especially in the transnational context, they provide an opportunity to develop

cosmopolitan, transnational cultural capital through the interaction of different types of competencies, which can be transformed into other forms of capital. Finally, it should be noted that the conclusions of this empirical research are based on a non-representative sample and cannot be generalised.

KEYWORDS

highly educated migrants, return migration, cultural capital, transnational competences

Transnacionalne kompetencije i kulturni kapital: iskustva dve grupe visokoobrazovanih povratnika u Srbiju

Sažetak

Cilj rada jeste da se na osnovama Burdijeove koncepcije kulturnog kapitala doprinese boljem razumevanju transnacionalnih kompetencija i kulturnog kapitala migranata, kao i mehanizama njihovog transfera nakon povratka u zemlje porekla. Na primeru dve grupe visokoobrazovanih povratnika u Srbiju, naučnog kadra i umetnika, u radu se analiziraju mogućnosti reprodukcije kulturnog kapitala u novom, transnacionalnom kontekstu, između zemalja porekla i destinacije, ali i razmatraju procesi transformacije i stvaranja novih formi kulturnog kapitala.

Utemeljenje u više različitih društava ispitanicima je omogućilo da se otvaraju i nova transnacionalna polja u kojima se kulturni kapital transformiše i nadograđuje. To im je značajno pomoglo u boljem razumevanju razlika u funkcionisanju društva porekla i destinacije, kao i u razvitku inovativnih mogućnosti primene bolje komunikacije i/ili prenosa znanja i veština između dve sredine. Novi oblici kulturnog kapitala su kod velikog broja ispitanika uticali i na spoznaju da upoznavanje novih kultura i unapređivanje komunikacije sa njima donosi nove kvalitete i mogućnosti za globalno pozicioniranje u profesionalnom smislu, ali i za formiranje novih životnih aspiracija i misija koje mogu uticati na širenje novih kulturnih praksi značajnih za širu zajednicu. Takođe, ispitanici iz dve posmatrane grupe visokostručnih povratnika donekle se razlikuju po načinu na koji imaju pristup institucionalnoj podršci u procesu građenja i prenosa kulturnog kapitala nakon povratka.

Ključne reči:

visokoobrazovani migranti, povratne migracije, kulturni kapital, transnacionalne kompetencije

1 UVOD

Radna perspektiva, napredovanje u struci, građenje karijere i društveni položaj spadaju među najvažnije aspekte migracija visokokvalifikovanih kadrova i stručnjaka. Rezultati brojnih istraživanja iz oblasti migracija pokazali su da oni spadaju među grupe migranata koje ostvaruju značajne dobiti od migracija u profesionalnom ili ekonomskom smislu (Munk, Poutvaara i Foged 2012, Despić 2015, Ren i Liu 2019). Međutim, istraživanja su takođe pokazala da se nakon emigracije neretko suočavaju i sa gubitkom društvenog statusa i položaja stečenog u zemlji porekla, odnosno nedovoljnim mogućnostima za njegovu rekonstrukciju u zemlji destinacije, što može da dovede do takozvanog statusnog paradoksa (Kelli i Lussis, 2006, Nowicka 2013). Stoga se analiza dobrobiti prostorne i socijalne mobilnosti i migracija ne može posmatrati samo kroz ekonomske aspekte, već mora uključiti i kulturne i društvene karakteristike, kako u društvima porekla tako i destinacije. Prime-na Burdijeove Teorije prakse u tom kontekstu može dati dublje uvide (Erel, 2010, Oliver i O'Reilli, 2010). Njegov koncept pokazuje da transnacionalne kompetencije i kulturni kapital migranata predstavljaju važan deo njihove radne i socijalne mobilnosti (Nowicka 2013, Erel 2010). Iako je većina istraživanja rađena iz perspektive zemalja prijema, novija istraživanja pokazuju da Burdijeovi teorijski koncepti omogućavaju da se na dispozicije, stavove, poglede na svet i prakse migranata ne gleda samo kao na njihove individualne kvalitete, već i kao na procese koje treba razmotriti u okviru složenog sistema odnosa moći između migranata, njihovih društava porekla i destinacije, na kraju i društvenih mreža u transnacionalnom prostoru (Nedelcu 2012, Ren i Liu 2019, Stock i Fröhlich 2021). Ti procesi doprinose i boljoj društvenoj i ekonom-

skoj pozicioniranosti migranata nakon povratka u zemlju porekla, ali i stvaranju novog kulturnog kapitala koji može biti bitan za napredak cele zajednice (Ren i Liu 2019, Gu i Schweisfurth, 2015, Erel 2010).

1.1 KONCEPTUALNI OKVIR

Kako bi se bolje objasnili različiti oblici povezanosti, koji se u prostoru i vremenu neprestano menjaju, kao i analizirali njihovi uticaji u ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i političkoj sferi i u zemljama destinacije i porekla, potrebno je steći bolji uvid i u brojne društvene procese koji se razvijaju tokom migracionog procesa, kao što su prilagođavanje novoj sredini, način održavanja kontakta sa zemljama porekla i drugo. Stoga se i u okviru migracione teorije unose određene izmene u proučavanju do skoro jasno definisanih dihotomnih podela na društva porekla i društva destinacije, odnosno, kategorija stalnih, privremenih i povratnih migracija (de Haas 2005). Transnacionalni društveni prostor se definiše kao „pluri-lokalni” referentni okvir koji određuje svakodnevne aktivnosti, društvenu pokretljivost, oblike povezanosti i identitet koji istovremeno egzistira i u okviru, kao i izvan društvenog konteksta nacionalnih društava (Pries 2001). Stoga, heuristička vrednost transnacionalne paradigme jeste to što ima sposobnost da obuhvati nepovezanost državnih, nacionalnih, kulturnih i geografskih granica (Wimmer i Glick Schiller 2002; Nedelcu 2012). Na taj način se otvaraju nove mogućnosti povezanosti, te sve veći broj ljudi može da razvija kontakte u širokom spektru različitih mreža, vodi živote utemeljene u različitim sredinama, lako se snalazi u različitim kulturama, a vodi se ekonomskim, političkim i kulturnim interesima koji zahtevaju fizičko ili virtuelno prisustvo

i/ili utemeljenje u obe sredine (Portes 1997; Al-Ali et al. 2001; Bauböck i Faist 2010).

Razvitak informacione i komunikacione tehnologije omogućio je nove oblike migrantskog transnacionalizma koga karakteriše ne samo rastući intenzitet transnacionalne razmene i aktivnosti, već i sveprisutan sistem komunikacije koji omogućava migrantima da na različite načine angažuju svoje kreativno delovanje, tzv. *agency*, i povežu se sa višestrukim, geografski udaljenim i kulturno različitim sredinama (Nedelcu 2012; Vertovec 2009; de Haas 2014). Međutim, delovanje migranata (*agency*), a naročito u kontekstu povratnih migracija, retko je proučavano. Tek u novije vreme naučnici su počeli da razvijaju koncept delovanja migranata (*agency*) kroz situacioni pristup koji zavisi od aktera, konteksta i resursa, te obuhvata više dimenzija, koje su međusobno povezane sa različitim strukturalnim okolnostima (Bakewell 2010; Erdal i Oeppen 2013; de Haas 2014). Takav pristup omogućava bolje razumevanje afektivnih odnosa koje migranti uspostavljaju sa sredinama porekla i destinacije, kao i oblicima njihovog praktičnog (transnacionalnog) angažovanja u migrantskom prostoru. Takođe, on doprinosi tome da se bolje razume zašto, u zavisnosti od kontekstualnih činilaca, delovanje migranata može biti ograničeno ili poboljšano (Fischer i van Houte 2020).

Olakšane mogućnosti za sprovođenje transnacionalnih praksi i multifokalne integracije zahtevaju da pojedinci grade i različite kosmopolitske kompetencije za efikasno suočavanje sa kulturološkim razlikama (Werbner 1999). To doprinosi da društvene mreže često prerastaju u transnacionalne društvene prostore ili javnu sferu razapetu između zemalja porekla i prijema (Glick Schiller 2000), a u nekim slučajevima i u svakodnevni transnacionalizam (Gu i Schweisfurth 2015; Nedelcu 2012). U tom smislu,

mnogi migranti doživljavaju ono što se naziva svest dijaspore, koja je obeležena takozvanim dvostrukim ili višestrukim identitetima (Vertovec 2009) i imaju osećaj da su kod kuće na više od jednog mesta (ili potencijalno ni na jednom određenom mestu) (Gu i Schweisfurth 2015). Međutim, ne znači da za transnacionalne migrante prostor nema značaja. Oni su više orijentisani na istovremeno uključivanje prostora porekla i destinacije. Veoma je važno i kakva je sredina u kojoj migranti žive tokom svog boravka u inostranstvu, odnosno, da li je ona demokratska, da li se poštuju ljudska prava, podstiče kosmopolitski duh, kao i da li migrant oseća dovoljnu slobodu da ispoljava svoj transnacionalizam (Gu i Schweisfurth 2015, Vertovec 2009). Kod migranata iz Srbije u odabiru zemlje destinacije zabeležene su vidne razlike prema obrazovanju. SAD i Kanada, pored Velike Britanije i još nekoliko zemalja EU, u poslednjih nekoliko decenija privlače najveći broj talenata i stručnjaka iz Srbije. Prema rezultatima poslednjeg Popisa stanovništva Srbije više od polovine naših građana koji borave u tim zemljama je visokoobrazovano (Predojević-Despić i Penev 2016). Takođe, empirijsko istraživanje visokoobrazovanih emigranata iz Srbije koji žive u SAD i Kanadi pokazuje da je velika većina ispitanika bila uglavnom ili veoma zadovoljna mogućnostima za građenje karijere, uglavnom su radili u struci, odnosno, bili su zadovoljni stepenom integracije, kako na tržištu rada, tako i u društvu prijava u širem smislu (Despić 2015). Takođe, jedan od zaključaka empirijskog istraživanja sa visokoobrazovanim povratnicima u Srbiju jeste i taj da se većina ispitanika uspešno reintegrirala u srpsko društvo, kao i da ispitanici to pripisuju svojim kvalifikacijama, transnacionalnim i kosmopolitskim sposobnostima i znanjima, koje su stekli tokom života u različitim kulturnim kontekstima (Vesković Anđelković 2019).

U društvenim naukama potrebno je graditi istraživačke perspektive koje omogućavaju razmatranje društvenih struktura u kontekstu sve veće mobilnosti, kao i transnacionalnih i kosmopolitskih pripadnosti (Nedelcu 2012). U tom smislu, Ulrich Bek je pokušao da integriše transnacionalnu svest u svoj konceptualni i metodološki alat, nazvan metodološki kosmopolitizam. Po njemu (Beck 2002, 2008), glavne karakteristike kosmopolitskog pristupa su: 1) da društveni akteri imaju sposobnost da uoče sličnosti i različitosti koje postoje između različitih kultura, kao i da ih inkorporiraju na kreativan način; 2) da olakšava proces međusobnog prožimanja kultura, odnosno, omogućava povezivanje različitih, ponekad i kontradiktornih kulturnih koncepata, raspoređenih i translokarno i transnacionalno; 3) da može da pozicionira aktere unutar društvenog prostora prema stepenu njihove vezanosti za lokalnu kulturu, državu ili region (Beck 2002, 2008; Nedelcu 2012). Međutim, kritičari ovog koncepta smatraju da se kosmopolitizam ne može posmatrati odvojeno od materijalnih uslova u kojima ljudi žive i društvenih nejednakosti, kao i da on doprinosi sve većoj globalnoj stratifikaciji (Calhoun 2008). Takođe, smatraju da je postizanje kosmopolitizma često omogućeno kapitalom – društvenim i kulturnim, kao i ekonomskim (Calhoun 2008; Nedelcu 2012).

U tom smislu, veoma je bitan rad Pjera Burdijea, koji kroz svoje teorijske koncepte omogućava istraživanje odnosa između spoljnih ograničenja i unutrašnjih struktura, odnosno, habitusa i dispozicija (Bourdieu 1985; Oliver i O'Reilly 2010). Prema njegovom konceptu, moderno društvo predstavlja skup relativno samostalnih, ali strukturalno homolognih polja proizvodnje, razmene i potrošnje različitih tipova kapitala i materijalnih dobara (Swartz 1997). Primenjeno na proučavanje migracija, empirij-

ska istraživanja pokazuju da je polje koje stvara mogućnosti uvek ograničeno strukturama, dispozicijama (habitusom) i kapitalom (Oliver i O'Reilly 2010). Takođe, s obzirom na to da društveni habitus sve više oblikuje transnacionalna dimenzija društvenog života, Burdijeov koncept je koristan i za analizu transnacionalnih iskustava u modernom digitalnom dobu (Nedelcu 2012), kao i za tumačenje mehanizama preko kojih migranti razvijaju različite transnacionalne i kosmopolitske kompetencije – emocionalne, analitičke, kreativne, komunikacione, funkcionalne i dr. (Nedelcu 2012; Vertovec, 2009). Kao sistem „trajnih i prenosivih” dispozicija (Bourdieu 1990), koje generišu prakse i reprezentacije, društveni habitus prenosi način na koji se socijalno poreklo pojedinca i rana društvena iskustva utiskuju u „način postojanja” svakog pojedinca. Međutim, Burdije smatra da habitus nije nepromenljiv, već je proizvod socijalizacije. Ima tendenciju da reprodukuje usvojeno ponašanje u poznatom kontekstu, ali ustupa mesto inovacijama onda kada se suoči sa novim situacijama (Bourdieu 1990). Burdijeova teorija detaljnije opisuje kakva je međusobna interakcija ekonomskih, kulturnih, socijalnih i simboličkih formi kapitala (Oliver i O'Reilly 2010), a akumulacija različitih formi kapitala omogućava pojedincu bolji status u društvu. U tom smislu, kulturni kapital ima veoma važnu ulogu, jer poznavanje kulture određenog društva ili više njih značajno olakšava postizanje dobre društvene pozicioniranosti (Jarvis 2020; Erel, 2010; Ryan et al. 2009; Kelly i Lusi 2006).

Prema Burdijeu (Bourdieu 1986), kulturni kapital obuhvata znanje, veštine, vrednosti i iskustva povezana ili ugrađena u nečiju kulturu. Manifestuje se u tri forme: kao oformljeno stanje u smislu znanja jezika, posedovanja manira, afiniteta i dr.; kao objektivizirano stanje u vidu kulturnih do-

bara (umetnička dela, kulturna dobra i dr.), i institucionalizovano stanje, kao što je formalno obrazovanje, ali i neformalno školovanje i usavršavanje tokom života (Bourdieu 1986). Te komponente omogućavaju pojedincima da napreduju, dozvoljavajući i podstičući akumulaciju više kulturnog kapitala tokom vremena (Oliver i O'Reilly 2010). Takođe, istraživanja su pokazala da postoje i drugi oblici kulturnog kapitala, poput ideologije i nacionalnosti, kao dela objektiviziranog kulturnog kapitala (Savage i Silva 2013; Kalm 2020). Shodno tome, i državljanstvo (dvojno državljanstvo) predstavlja oblik kulturnog kapitala koji može da utiče na transnacionalne društvene pozicije migranata, odnosno strategije, percepcije i mogućnosti delovanja (Kalm 2020). Iako Burdije politički kapital ne izdvaja kao posebnu formu, već ga sagledava u okviru socijalnog kapitala, istraživanja pokazuju da u povratnim migracijama, uz stratešku institucionalnu podršku, on može da predstavlja značajan razvojni resurs i za pojedinca i za državu porekla (Vesković Anđelković 2019; Ren i Liu 2019; Gu i Schweisfurth 2015). Stoga je važno da transnacionalne perspektive uzmu u obzir i još uvek značajno mesto koje nacionalne granice imaju u stvaranju kako mogućnosti, tako i različitih društvenih nejednakosti u životima migranata (Stock i Fröhlich 2021).

Kada se razmatraju migracije talenata i stručnjaka, potrebno je uzeti u obzir i dinamiku mobilizacije i razmene kulturnog kapitala. U nekim slučajevima, kulturni kapital dobijen u matičnoj zemlji ne mora biti cijenjen u zemlji destinacije, što može da utiče na profesionalno obezvređivanje ili otežan karijerni napredak (Nowicka 2013; Erel 2010). Takođe, kompetencije i kulturne vrednosti stečene u zemlji destinacije ne mogu uvek da se iskoriste po povratku u zemlju porekla. Bez obzira na to, migranti grade različite strategije za postizanje uspe-

ha, u skladu sa postavljenim prioritetima (Kelly i Lusi 2006). U tom smislu, visokokvalifikovani migranti cene kompetencije, resurse i kulturni kapital koji su stečeni i u zemlji porekla i posle emigracije, kao ključne faktore za donošenje odluke o (re)migraciji (Robins 2019; Gu i Schweisfurth 2015) i predstavljaju vrstu „riznice vrednosti“, koju stalno bogate i nose u sebi (Erel 2010). Istraživanja su pokazala da kulturni kapital migranata može da preraste i u transnacionalni kulturni kapital (Prieur i Savage 2013; Ho i Bauder 2012; Nowicka 2013; 2015; Kelly i Lusi 2006). Po odlasku u zemlju destinacije ili po povrtaku, migrant se bavi aktivnostima pregovaranja sa institucijama (kao što su javne institucije, profesionalna tela, univerziteti) i pojedincima (poslodavci ili menadžeri) o vrednosti svog „blaga“ (Bauder 2003; Erel 2010). On u datim sredinama stvara nove forme kulturnog kapitala tako što svoje resurse razvija kako bi stekao posebne dispozicije (Ho i Bauder 2012). Treba naglasiti da kulturni resursi, ukoliko se ne pretvore u kulturni kapital, ne mogu biti transformisani u druge oblike kapitala, kao što su ekonomski, socijalni, simbolički i politički (Gu i Schweisfurth 2015; Erel 2010). Međutim, da li će pojedinac biti u stanju da pretvori kulturne i socijalne resurse u kulturni kapital zavisi od njegovih aspiracija, kao i od društvene i političke pozicioniranosti u zemlji destinacije ili zemlji porekla (Erel 2010). Rezultati istraživanja povratnih migracija pokazuju da je balansirani odnos između globalnog i lokalnog kulturnog kapitala veoma bitan za lakše snalaženje u radnom kontekstu (Jarvis 2020). Migranti takođe pristupaju stvaranju mehanizama za potvrđivanje svog kulturnog kapitala (Nowicka 2013; Erel 2010), odnosno pronalaženja načina da sprovedu u delo i imaju koristi od novih formi kulturnog kapitala (Kelly i Lusi 2006). U tom procesu osim institucionalne podrške, oslanja-

ju se i na socijalni i druge oblike kapitala stečene tokom celog migracionog procesa (Erel 2010; Ryan et al. 2009). Načini potvrđivanja mogu se ponekad i značajno razlikovati – prema polu, stepenu obrazovanja, položaju u društvu, etničkoj pripadnosti i dr. (Erel 2010). Neki istraživači navode da se kroz migracioni kulturni kapital razvijaju sistemi vrednosti koji mogu doprineti razvitku trajnijih stavova tolerancije prema različitosti (Valentine 2008) i u društvima porekla i destinacije.

Stoga se u literaturi naglašava da istraživanja treba više da se okrenu proučavanju kreativnog delovanja različitih grupa migranata u procesu korišćenja resursa za stvaranje i potvrđivanje novih formi kulturnog kapitala specifičnog za migracije (Gu i Schweisfurth 2015; Nowicka 2013; Erel 2010). U tom smislu, poseban fokus treba da bude na proučavanju povratnih migracija i transnacionalnog konteksta. Takođe, bitno je steći bolje uvide u to šta za različite grupe migranata znači i na koji način koriste institucionalnu podršku tokom razvijanja i potvrđivanja kulturnog kapitala u migracionom kontekstu (Ren i Liu 2019; Gu i Schweisfurth 2015). Naročitu pažnju treba usmeriti na različite grupe visokostručnih migranata, jer imaju snažan potencijal da na različite načine doprinesu razvitku zemalja porekla (Vesković Anđelković, 2019; Despić 2015; Gu i Schweisfurth 2015). Istraživanje uloge naučnika u domenu razvitka društava i porekla i destinacije se u studijama o migracijama u poslednjih nekoliko decenija značajno razvilo. Međutim, migracije umetnika, njihove transnacionalne kompetencije i kulturni kapital nalaze se na margini istraživanja. Tek u novije vreme počinje ukazivanje na potrebu proučavanja odnosa između umetnika s migrantskim iskustvom, tzv. migrirajuće kulture i njenog društvenog uticaja (Erickson i Eva 2019), jer umetnost, u svojim bezbrojnim oblicima, može biti va-

žan alat i medijum za stvaranje uspešnih i raznolikih društava (Levitt 2021).

2 METOD I OSNOVNE SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ISPITANIKA

Ciljna grupa istraživanja jesu visokokvalifikovani stručnjaci, povratnici iz inostranstva, koji imaju državljanstvo Srbije. Uslov je bio i da su najmanje godinu dana proveli na usavršavanju ili radu u SAD ili Kanadi. U istraživanju su učestvovala dve grupe visokostručnih povratnika, koji su ekonomski aktivni, i koje su i u drugim istraživanjima bile prepoznate kao važne za proučavanje kulturnog kapitala visokoobrazovanih (Ren i Liu 2019; Gu i Schweisfurth 2015; Erickson i Eva 2019): 1) nastavni kadar u institucijama visokoškolskog obrazovanja i/ili istraživački kadar u naučnim institutima u Srbiji, 2) umetnici, bilo da spadaju u grupu slobodnih umetnika, odnosno da su samozaposleni, ili da su zaposleni u nekoj instituciji kulture u Srbiji. Razlog za izbor ove dve grupe ispitanika je što se pošlo od pretpostavke da među njima postoje određene razlike u načinima korišćenja i građenja kulturnog kapitala u migracionom kontekstu. Razlog izbora SAD ili Kanade kao zemlje destinacije je taj što su tokom 1990-ih, za razliku od zemalja Evropske unije, imale relativno jednostavne i brze procedure odobravanja useljeničkih viza za državljane tadašnje Savezne Repulike Jugoslavije, što je znatnom broju naših visokoobrazovanih građana omogućilo da emigrira u tom pravcu nakon raspada bivše Jugoslavije. Istraživanja su pokazala da su se za odlazak u SAD uglavnom odlučivali visokoobrazovani emigranti koji su želeli da nastave školovanje i usavršavaju profesionalne veštine, dok su glavni razlozi odlaska u Kanadu loša ekonomska situacija i opšta kriza u srpskom društvu tokom 1990-ih (Despić 2015).

Za sprovođenje istraživanja upotrebljen je kvalitativni metod na osnovu polustrukturisanog upitnika. Razlog izbora ovog pristupa jeste nepostojanje statističkih podataka, koji imaju negativan efekat na formiranje uzorka kvantitativnog istraživanja, ali i prednost narativa kao metode za istraživanje načina na koji pojedinci posmatraju svoje okruženje i kroz koje se definišu aspekti njihovog identiteta i delovanja (Bartel i Garud 2009). Specifična epidemiološka situacija uticala je na vođenje intervjua telefonom ili video-pozivom (mobilni ili viber-poziv, zum-platforma). Međutim, na taj način je nametnuto ograničenje vremena trajanja razgovora sa ispitanicima (Mc Guirk i O'Neill 2016). U potrazi za „slučajevima bogatim informacijama” (Baxter i Eiles 1997) korišćeni su stratifikovano namensko uzorkovanje i tehnika snežne grudve. Regrutovanje se dešavalo dok se nije pojavilo zasićenje po pitanju novih tema i podataka (Fusch i Ness 2015). Istraživanje je sprovedeno u periodu maj–septembar 2021. godine. Intervjui su bili anonimni i trajali su u proseku 60 minuta. Razgovori su snimani, tonski zapisi su transkribovani i činili su neposredan empirijski materijal za analizu. Odabrani citati o centralnim temama su preneti doslovno, te značajno doprinose objašnjenju i razumevanju stavova ispitanika.

Na osnovu polustrukturisanog upitnika, intervjuisano je 20 ispitanika. Od ukupnog broja, 9 je žena i 11 muškaraca. Osam ispitanika se nalazi u starosnoj grupi 30–39 godina, šest u grupi 40–49 godina, četiri u grupi 50–59 godina i dvoje je starije od 60 godina. Najveći broj ispitanika (15) živi u Beogradu (7 naučnika i 8 umetnika), četvoro u Novom Sadu (tri naučnika i jedan umetnik) i jedan u Nišu (jedan umetnik). Većina ispitanika je pored boravka u SAD ili Kanadi određeno vreme radila i/ili usavršavala se i u drugim zemljama, uglavnom Evropske

unije. Stoga je 10 ispitanika posedovalo dvojno državljanstvo, srpsko i neko od državljanstava zemalja u kojoj su radili, a četiri ispitanika je posedovalo trajnu radnu i boravišnu vizu (SAD, Kanada ili neka od zemalja Evropske unije). Istraživanjem je obuhvaćeno po 10 ispitanika iz obe kategorije. Od ukupnog broja naučnika, sedmero ispitanika je zaposleno na nekom univerzitetu, a troje u naučnim institutima. Četiri ispitanika je iz društveno-humanističkih nauka, tri iz prirodnih nauka i medicine, a dvoje iz tehničkih nauka. Od ukupnog broja ispitanika umetničkih struka, sedmero su slobodni umetnici, a troje je zaposleno u nekoj instituciji kulture. Četvoro je iz oblasti likovnih umetnosti, troje iz muzičkih, dvoje su dramski umetnici i jedan arhitekta. Jedan ispitanik, koji je iz oblasti likovnih umetnosti (grafički dizajner), u Srbiji je zaposlen kao predavač na univerzitetu, tako da je uključen u naučnički kontingent.

3 ANALIZA REZULTATA I DISKUSIJA O REZULTATIMA

3.1 ODLAZAK – ISKORAK KA NOVIM ZNANJIMA I ISKUSTVU

Uglavnom su svi učesnici u istraživanju, slično rezultatima ranijih studija (Despić, 2015; Vesković-Andelković, 2019), izjavili da je jedan od glavnih razloga odlaska u inostranstvo talenata i stručnjaka želja za novim znanjima i iskustvima. Velika većina ispitanika je pohađala osnovne ili posleddiplomske studije u SAD ili Kanadi i visoko cenila svoje profesionalne veštine i postignuća. Iskustvo studiranja, kao i radno iskustvo u inostranstvu, značajno je doprinelo ne samo razviku humanog kapitala ispitanika, već je omogućilo i brojne druge koristi. U prvom redu se misli na bogaćenje kulturnih resursa koji su tokom vremena dobili snažan po-

tencijal da prerastu u kulturni kapital, a onda i u druge oblike kapitala (ekonomski, društveni, simbolički) (Ho i Bauder 2012; Erel 2010).

Sticanje međunarodnih kvalifikacija, naročito ukoliko je diploma stečena na nekom od prestižnih univerziteta, predstavljalo je značajan resurs. Prvenstveno, doprinelo je transformaciji stranog obrazovanja u socijalno pozicioniranje na globalnom tržištu rada (Munk, Poutvaara i Foged 2012). Posle dve godine studiranja muzičke umetnosti u Srbiji, nezadovoljan organizacijom studija na fakultetu i razočaran izostankom mogućnosti da ostvari svoje aspiracije, ispitanik je upisao studije umetnosti u SAD i dobio stipendiju elitnog umetničkog univerziteta. On smatra da su mu ta diploma, preporuke profesora i održavanje kontakta sa mentorom obezbedile lakše snalaženje u složenim transnacionalnim mrežama muzičke produkcije i omogućile da brže počne da razvija svoje zamisli i projekte.

Takođe, diploma stranog fakulteta doprinela je i prevazilaženju kulturoloških predrasuda i tako omogućila pristup kapitalu (Munk, Poutvaara i Foged 2012; Jarvis, 2020). Ispitanica koja je pre sticanja doktorske diplome u SAD završila studije u Velikoj Britaniji i godinu dana tamo radila u agenciji za konsalting i menadžment istakla je da su joj međunarodne diplome poslužile kao ulaznica u krug međunarodnih profesionalaca i način da otkloni sumnju u svoje profesionalne mogućnosti. Na taj način se suprotstavila i niskom simboličkom kapitalu, koji je kod drugih kolega povezivan sa njenim srpskim poreklom.

Čim bi (kolege i saradnici, prim. autora) čuli odakle sam, osetila bi se nelagoda u vazduhu, neprijatno ćutanje... Morala sam da budem barem duplo bolja i duplo prodornija da moja zamisao bude razmotrena (povratnica iz SAD, naučni saradnik).

Veliki broj ispitanika se suočio sa različitim izazovima tokom studiranja i boravka u inostranstvu – emocionalnim, psihološkim, intelektualnim i dr. Kako bi se izborili sa njima, ispitanici su istovremeno prolazili kroz proces aktiviranja kulturnog kapitala stečenog u zemlji porekla, ali i građenja novih kompetencija i formi kulturnog kapitala. U tom procesu, interakcija sa različitim kulturama nije predstavljala najveći „šok“, već saznanje u kojoj meri nas je sopstvena kultura oblikovala (Heusinkvelt 1997). Ispitanik koji je završio doktorske studije iz oblasti tehničkih nauka u Kanadi priznaje da je imao drugačija, odnosno nerealna očekivanja od nove sredine, i pored toga što je na veb-stranici univerziteta dobio detaljne informacije o studijskom programu i obavezama. Smatra da u prvo vreme nije bio spreman da prihvati novo okruženje i da ga je uplašio, kako navodi, „hladan doček“ i zvanično ophođenje osoblja na fakultetu, ali i saznanje i da se značajno razlikuje od drugih studenata i kolega, koji su uglavnom poreklom iz južne i istočne Azije.

U prvom semestru sam se osećao kao da sam na drugoj planeti... Van predavanja, „zdravo“ je bio jedini vid komunikacije sa kolegama... Posmatrao ja njih, a oni mene... i tako mesecima. Sad mi je smešno kad pomislim koliko nisam znao da je svet veliki i raznolik i da je to sve o.k.! (povratnik iz Kanade, tehničke nauke).

Bitan element u građenju kulturnog kapitala migrantske populacije, a naročito onih visokoobrazovanih i stručnjaka, jeste bolje razumevanje spoja istog i različitog, odnosno, kompleksnog prožimanja kultura u okviru njihove kulture mobilnosti, kako profesionalne tako i geografske (Rapoport, Sardoschau i Silve 2020; Nedelcu 2012). To je proces razumevanja i prihvatanja da mešanje sa drugim kulturama ne slabi identitet stečen u zemlji porekla, već pomaže da migranti nađu svoje mesto u svetu globalnih

međuzavisnosti, pružajući im mogućnost da bolje pregovaraju o svojim interesima u odnosu na različite lokalne i nacionalne kontekste (Gu i Schweisfurth 2015; Nedelcu 2012). Ispitanica koja je doktorirala humanističke nauke u SAD vrlo brzo je prepoznala na koji način može iskoristiti stimulativnu atmosferu koja je sastavni deo organizacije akademske sredine u podsticanju razvitka novih kompetencija.

Prepoznaju kvalitet u čoveku i onda ga guraju, daju mu krila i čine da izrasteš, da iskoristiš svoj potencijal do maksimuma, to se sreće i u svim sferama, ali u našem akademskom kontekstu naročito. Oni su prepoznali šta svako od nas ume i šta može, i ja sam posle drugog semestra postala koordinatorka za 15 kolega koji vode 1.500 studenata (povratnica iz SAD, humanističke nauke).

Ispitanik koji se u SAD pridružio supruzi koja je dobila stipendiju za doktorske studije i nije imao ambiciju da se dalje usavršava u struci, u kratkom periodu boravka u sredini koja mu je otvorila drugačiji pogled na mogućnosti radnih dometa, podstaknut podsticajnom akademskom sredinom, promenio je svoja dotadašnja uverenja, našao je motiv za profesionalni napredak i ostvario ono što je pre dolaska u SAD smatrao nemogućim.

Oni su mene stavili tri puta nedeljno po šest sati sa 30 američkih studenata da ih učim. Teško sam propatio zbog toga, ali posle šest meseci više niko nije verovao da godinu dana pre toga nisam znao engleski. Sada ne mogu da shvatim kako sam uopšte mogao da živim bez toga ranije (povratnik iz SAD, likovne umetnosti).

Rezultati istraživanja su pokazali da je za najveći broj ispitanika razumevanje kulturoloških razlika predstavljalo komparativnu prednost u razvitku profesionalnih kompetencija i u zemlji destinacije, a i kasnije u transnacionalnom kontekstu i/ili po povratku u Srbiju. Modna dizajnerka, koja je osnov-

ne studije završila u SAD, a master kurs stekla u Danskoj, smatra da joj je prožimanje kultura značajno oblikovalo umetnički izraz u smislu da su iskustva i elementi različitih kultura postali sastavni deo njene kreativnosti i usmerili razvitak njene karijere.

Različiti kulturni uticaji, nova iskustva, život na dva kontinenta i u tri različita konteksta... srpska prenaglašena emotivnost, skandinavski jednostavnost i američka težnja ka udobnosti i praktičnosti... to se pomešalo i postalo esencija moje umetnosti! (povratnica iz SAD, likovne umetnosti).

Jedan ispitanik navodi da su u odnosu na studiranje u Srbiji postojale razlike u načinu predavanja i odnosa nastavnog kadra prema studentima i studiranju koje je okarakterisao kao manje formalne. Smatra da mu je takav odnos značajno unapredio mogućnosti usmeravanja i razvijanja muzičkog talenta.

Najveća razlika je veći osećaj povezanosti sa ostalim studentima i profesorima i generalno njihov pristup predavanjima, često može da bude ortrački, tako da nije sve nape-to. Ceo sistem je bio prilagođen svakom studentu ponaosob. Može da prođe godinu dana dok neko ne odluči koji smer želi, može da isprobava (povratnik iz SAD, muzičke umetnosti).

Međutim, značajan broj ispitanika je naveo da su dobre strane života u zemlji destinacije, koje su u najvećoj meri ispitanici povezivali sa pozitivnom poslovnom klimom i dobrim mogućnostima za usavršavanje i napredak u karijeri, neretko bile u senči nemogućnosti prihvatanja kulturoloških razlika u ponašanju, vrednostima i svakodnevnom životu ljudi i dr. To je u izvesnoj meri uticalo na odluku većine ispitanika da se vrate u Srbiju. Ti stavovi svedoče i o njihovoj spoznaji koliko je kulturni kapital stečen u zemlji porekla duboko utemeljen u njima (Gu i Schweisfurth 2015; Robins 2019), kao i o uticaju kulturnog kapitala na

strategiju socijalnog pozicioniranja u transnacionalnom prostoru (Stock i Fröhlich 2021; Nowicka 2013).

Najčešće su navođene razlike u vrednovanju značaja prijateljstva i nemogućnost uspostavljanja dugotrajnijih i dubljih prijateljskih i emotivnih odnosa, neretko i kod ispitanika koji su u inostranstvu živeli u dužem vremenskom periodu. Ispitanica koja je u SAD završila poslediplomski kurs glume, i pored toga što se desetak godina tamo bavila glumačkim pozivom, već u prvim godinama boravka u SAD uvidela je da su razlike u onome što, kako navodi, „čini život” mnogo veće od njene spremnosti da ih prihvati, i da su to vrednosti koje su bile odlučujuće da se vrati u Srbiju.

Na pitanje prijatelja zašto sam tužna, rekla sam da je umro poznati glumac, kao ovde američki Marlon Brando, Ljuba Tadić. Oni su saosećali sa mnom pet minuta i onda su krenuli na druge teme. Tad sam shvatila prvi put da ne mogu da podelim do konačnosti nešto što me vezuje za ovo ovde. Te neke praznine u hodu su mene vraćale vamo (u Srbiju, prim. autora) (povratnica iz SAD, dramske umetnosti).

Posle više od dvadeset godina uspešne karijere univerzitetskog profesora i naučnika u oblasti biomedicine u SAD, ispitanik se sa suprugom i najmlađim od troje dece vratio u Srbiju. On ističe neslaganja s pravcem u kom se razvija američko društvo. Navodi da dolazi do sve rapidnijeg urušavanja socijalne države i oštrijih klasnih razlika, pre naglašenog individualizma i dominacije novca kao mere vrednosti, sve manjeg osećaja sredine za porodične vrednosti i posvećenost vaspitavanju dece.

Tamo su očevi i majke okrenuti sami sebi, svojoj profesiji, deca su zbog toga zanemarena... Vi počnete tamo da obrazujete porodicu, mislite da ćete održati balans, dinamiku i onda vidite da je to nemoguće, da su ljudi oko vas takvi. Ne želim da generalizujem i da ka-

žem da su ljudi tamo lošiji, jer je to nemoguće... Jednostavno taj kulturni obrazac je potpuno drugačiji... suština je individualizam, koji je u Americi doveden do apsurdna (povratnik iz SAD, prirodne nauke).

Ispitanica koja je sredinom 1990-ih u SAD doktorirala iz oblasti filoloških nauka smatra da urušavanje socijalne države u SAD u novije vreme, negativne promene u radnim pravima univerzitetskih profesora i naučnika, negativno utiču i na razvitak naučne misli, odnosno znače uskraćivanje slobode mišljenja.

Onog trenutka kada vi nemate sigurnost stalnog zaposlenja, vi ne možete ni da razmišljate ni da govorite ono što mislite i da radite istraživanja koja su u skladu sa vašim životnim, akademskim i epistemološkim potrebama... Jako je važno da se u nauci čuje glas. Teško je ostati potpuno neutralan i držati se nekih pozitivističkih principa u nauci (povratnica iz SAD, humanističke nauke).

Nedovoljno podsticajnu sredinu za razvitak umetničkog izraza i pristupa koji stimulišu mogućnost višeslojnog čitanja i svojevrsnog otpora etabliranom načinu mišljenja istaklo je nekoliko umetnika povratnika. Za ispitanika koji je u Kanadi izgradio uspešnu umetničku karijeru i sarađivao sa velikim izdavačkim kućama i novinama, to je predstavljalo prepreku u građenju umetničkog izraza i usmeravanje ka umetničkim nišama u koje je, kako navodi, mogao da se uključi, da radi svoj posao i napreduje, zarađuje i izdržava porodicu, ali koje nisu bile „čista” umetnost.

Umetnost je u Kanadi kao jedna kategorija koja pomaže ljudima da se ponekad bolje osećaju, da mogu da odu na predstavu u pozorište, na koncerte, u muzej, ali nije sredina koja pruža fantastično polje i temu za velike iskorake umetnosti... toga tamo nema, tj. ima, ali na jedan lično siromašan način. To je i jedan od razloga zašto se nisam tamo sjajno

osećao (povratnik iz Kanade, likovne umetnosti).

3.2 POVRATAK I SNALAŽENJE U NOVOM/STAROM KONTEKSTU

Lični i društveni faktori predstavljali su glavne razloge povratka za većinu ispitanika, što su pokazali i rezultati drugih istraživanja povratnika u Srbiji (Vesković Anđelković 2019). Porodični razlozi, osećaj pripadnosti zemlji porekla, kao i potreba za društvenom potvrđenošću spadaju među najvažnije. Ispitanik koji je doktorirao tehničke nauke u SAD imao je razvijenu svest o neophodnosti za iskustvom u drugoj sredini, koje će značajno nadograditi njegove profesionalne kompetencije. Dobio je stipendiju univerziteta koji je, kako navodi, „otvarao prostore koje u Beogradu 1990-ih niko nije mogao ni da zamisli, i po načinu razmišljanja i po odnosu između profesora i studenata i po kvalitetu života u studentskom okruženju na kampusu”. Međutim, on je definisao granice koje u kulturološkom smislu nije želeo da pređe. Naime, imao je izraženu želju za povezivanjem sa zemljom porekla, odnosno, ponovnim spajanjem sa svojim „korenima” (Gu i Schweisfurth, 2015; Vesković Anđelković 2019) i u tom smislu mu nije bilo bitno što se u Srbiju vraća bez unapred obezbeđenog posla.

Ja nisam uopšte donosio odluku da se vratim jer nikad i nije postojala mogućnost da ostanem. Pitaju me zašto deca nemaju američko državljanstvo... zato što ja nisam želeo da se oni rode u Americi. Mi smo ih kasno dobili zato što smo čekali da se vratimo, da ne budu Amerikanci. Nisam bio voljan da platim taj danak u krvi američkoj civilizaciji za čije neke aspekte imam razumevanja, simpatije, ali većina njih nisu deo onoga što ja smatram prihvatljivim (povratnik iz SAD, tehničke nauke).

Planovi da odu u inostranstvo na doktorske studije i da se nakon toga vrate u Srbiju kako bi se bavili željenim poslovima, koji su se uglavnom odnosili na rad u naučno-istraživačkim institutima ili univerzitetima, za većinu ispitanika se nisu brzo i lako ostvarili. Po njihovom mišljenju, među glavnim razlozima su nespremnost naučne zajednice da prihvati stručnjake koji mogu da donesu inovacije, usmere i ubrzaju napredak, ali i neorganizovanost države u davanju systemske podrške (Vasojević i Kirin 2019), koja bi dala zamajac i saradnji i povratku naših stručnjaka.

Pokušavao sam na sve načine da se vratim, prvenstveno da se bavim naukom. Bilo je podmetanja klipova na svim nivoima, od najviših mogućih, pa do bivših kolega. Žalostno i tužno. To je jako loša strana Srbije. Jednostavno sam bio nepoželjan, bez ikakve arogancije i prepotencije, jednostavno ljude koji su bili neko vreme u inostranstvu, stekli znanja koja su dobra, solidna, nisu hteli ovde da vide. To je i dan-danas tako, čini mi se. Jedna vrlo fina gospođa koja radi u administraciji mog matičnog fakulteta rekla je da su karte ovde odavno podeljene (povratnik iz SAD, prirodne nauke).

Nekoliko ispitanika se vratilo zbog isteka boravišne vize u zemlji destinacije nakon završetka osnovnih ili master studija iz oblasti umetnosti. Međutim, razloge koji su doveli do izostanka mogućnosti za regulisanje pravnog statusa, koji podrazumevaju pronalaženje zaposlenja u SAD, kao i povratak u Srbiju, ispitanik koji je završio muzičku akademiju u SAD definisao je kao nedovoljnu spremnost za loš kompromis, odnosno potrebu za novim iskustvima i kulturnim uticajima kako bi izgradio svoj umetnički izraz.

Umetnička viza se dobija tako što se tvoj CV puni stvarima koje si radio na koledžu, moraš da si jako aktivan, moraš da napraviš neku vrstu brenda od sebe u muzičkom smi-

slu. Ja nisam to uradio jer nisam bio siguran šta želim. Morao sam dalje, da to Nešto tražim. Oni koji znaju šta žele u Americi, kojima je jasno, imaju mnogo prilika za napredak (povratnik iz SAD, muzičke umetnosti).

Dramska umetnica koja je u SAD radila 12 godina, i za to vreme bila saradnik i na brojnim međunarodnim i srpskim projektima, smatra da joj je povratak trajao dugo i pre i posle fizičkog preseljenja u Srbiju, jer joj je za odvajanje od jednog i spajanje sa drugim, kako navodi, novim izdanjem starog kulturnog konteksta, bilo potrebno dosta vremena.

Ocepljivanje od Njujorka je bio spor i dugotrajan proces. Kada upadneš u njujoršku mašinu, taj voz ide toliko brzo da u jednom trenutku pomislim da bi trebalo da se vratim, i onda prođe 2–3 godine... Opet, vratila sam se pre pet godina, no imam utisak da ću ovde (u Srbiji, prim. autora) tek da iskoristim pun kapacitet znanja i iskustva koje sam odande donela (povratnica iz SAD, dramske umetnosti).

Mogućnost življenja u Srbiji, i istovremeno kombinovanje zaposlenja i u Srbiji i u inostranstvu, nekoliko ispitanika je istaklo da bi bilo teško ostvariti bez posedovanja dvojnog državljanstva. Međutim, oni smatraju da im je uspešno transnacionalno pozicioniranje na tržištu rada (Erkmen 2018) omogućeno naročito zahvaljujući akumuliranom znanju i profesionalnom iskustvu u različitim kulturnim kontekstima. U tom smislu, njihov nadograđeni kulturni kapital je bio ključan.

Ispitanik koji je završio osnovne studije u Beogradu, doktorirao u SAD, a sada je vanredni profesor na privatnom univerzitetu u Srbiji, gde živi sa porodicom, nastavio je da radi za razvojni centar kompanije koja se bavi produkcijom kompjuterskih i video-igara. Inicijativa za saradnju potekla je od strane rukovodstva kompanije, jer smatraju da im je njegovo znanje, kao i

novi iskustvo u Srbiji, potrebno za unapređenje strategije razvoja na globalnom tržištu.

Moj posao je oduvek zahtevao da omogućim dobru komunikaciju između proizvođača i korisnika. Za to su ključne dve stvari, da umeće da sagledate celinu, zamislite kompletnu sliku, a onda na što neposredniji način sročite poruku koju će korisnik razumeti... To je ponekad bolan proces... Siguran sam da je snaga moje kreativnosti u tome što sam video, iskusio, i lepo i ružno, i u Srbiji i u Americi! (povratnik iz SAD, vanredni profesor).

Iako perspektiva ekonomskog napretka Srbije učesnicima u istraživanju nije predstavljala značajan podsticaj za povratak, unapređenja u određenim aspektima društvenog života predstavljala su važne činioce za donošenje odluke o povratku. Te promene su doprinele subjektivnoj proceni ispitanika o smanjenju razlika u kvalitetu života između zemlje porekla i destinacije, koje su u vreme njihovog odlaska iz Srbije bile veoma velike. U prvom redu, ispitanici ističu bolju pravnu sigurnost, skromne, ali bitne promene u procesu standardizacije, kao i vidan napredak u razvoju infrastrukture, saobraćajne, a naročito informatičke. Ispitanici su naveli da je napredak digitalnih i komunikacionih tehnologija omogućio i lakše aktiviranje socijalnog kapitala u građenju transnacionalnih poslovnih aktivnosti. Navode da su važne i pozitivne promene u potražnji za visokoobrazovanim stručnjacima u Srbiji, mogućnostima saradnje i/ili zaposlenja u visokoškolskim i naučnoistraživačkim organizacijama, određene poreske olakšice za povratnike i dr. Međutim, iako ispitanici smatraju da su postignute strukturne promene daleko od nivoa potrebnog za masovniji povratak obrazovane i stručne radne snage, većina ispitanika smatra da im povratak u Srbiju pruža mogućnosti da naprave ravnotežu između zadovoljstva svojom socijalnom pozicioni-

ranošću u društvu, ekonomskim i profesionalnim aspektima, kao i kvaliteta privatne sfere života (Predojević-Despić et al. 2016).

Mene je umorila napetost u takmičenju ko će više – ko će bolje... delom sam to i htela, ali sam želela da budem i majka, i supruga. Za to je vremena bilo malo. Prelomili smo da se vratimo... barem dok su deca mala (povratnica iz SAD, prirodne nauke).

Ispitanici smatraju da im znanja, profesionalne veštine, iskustva, kao i mreže profesionalnih kontakata koje su stekli kako pre emigracije, tako i u inostranstvu, predstavljaju dragocen resurs koji im pomaže pri ostvarivanju postavljenih ciljeva, kao i u kreiranju novih formi kulturnog kapitala (Erel 2010). Jedan ispitanik je te resurse uporedio sa prenosivom računarskom memorijom koja je „spakovana i spremna da se ponese i aktivira kako želimo, kada i gde god je potrebno“. Naime, iskustvo školovanja i života u SAD značajno mu je pomoglo da bolje razume vrednosti i stavove društvenih grupa kojima se obraća kroz svoju umetnost i na taj način je uspeo da bolje oblikuje svoj umetnički izraz, ali i unapredi plasman svojih proizvoda na nova tržišta. Ističe da je to postigao kroz bolje razumevanje američke kulture i njihovih društvenih normi.

Moja umetnost je takođe i moj posao. Potrebno je gledati celu sliku, sve elemente zajedno. Kako da se obratim potrošaču, mladima, onima koji koriste moj proizvod, kako da me razumeju? Tome me je naučila američka pragmatičnost! (povratnik iz SAD, likovne umetnosti).

Rezultati istraživanja pokazuju da dobrobiti koje su ispitanici naučili u inostranstvu, a mogu dalje da ih razvijaju, kao i primenjuju i u Srbiji, uključuju posvećenost organizaciji poslovanja i odnos prema poslu, uslovima i kulturi rada, poštovanje i primenu standarda i unapređenje sistema upravljanja kvalitetom i dr. Oni ističu da su

unapredili poslovne veštine, efikasnost, da imaju više samopouzdanja i veću nezavisnost u pristupu i rešavanju problema, da su razvili kritičko i kreativno razmišljanje, kao i lingvističke kompetencije, kako u smislu bolje komunikacije, tako i u mogućnosti dubljeg razumevanja prirode jezika i komunikacije (Oliver i O'Reilly 2010). Taj kulturni kapital koji su stekli u zemlji destinacije takođe je uticao i na njihovo socijalno pozicioniranje u odnosu na druge društvene grupe (Stock i Fröhlich 2021) u Srbiji. Takođe, većina ispitanika je izjavila da su u tom procesu shvatili da se ponekad osećaju kao da se razlikuju od onih koji nisu imali migraciono iskustvo (Gu i Schweisfurth 2015).

Neodobravanje sredine takođe je primećeno u nekim slučajevima pokušaja primene novih ideja i metoda. Ispitanici koji su bili zaposleni u visokoškolskim institucijama i bili u nižim nastavnim zvanjima neretko su nailazili na protivljenja kolega i otpor sredine. Takve situacije su se najviše događale kada su imali priliku da predlože ili unesu novine u ustaljenu radnu praksu ili kada su tokom građenja nastavno-naučne karijere pristajali na kompromise vezane za inovativne istraživačke teme. Takve procese pregovaranja sa institucijama i pojedincima i ograničenu moć u procesu pronalaženja načina korišćenja kulturnog kapitala u novom kontekstu (Kelly i Lusi 2006) jedna ispitanica je okarakterisala kao „načine odnošenja prema kontekstu i snalaženja u kontekstu“.

Imala sam ideju kako treba da se reši problem neujednačenosti testova za celu generaciju studenata, jer to je jedna od najvećih pritužbi koje smo slušali... Međutim, posle tri meseca je došlo do male pobune na fakultetu gde su se kolege protivile zbog toga što sam im se ja mešala u posao (povratnica iz SAD, društvene nauke).

Ovde dok ne postanete redovni profesori i profesorke, imate obavezu da nikoga ne uvredite... Iz iskustava nekih svojih sadašnjih i bivših doktoranata čini mi se da ima situacija u kojima postoji potreba za pomirenjem sa određenim kontekstom koji je malo ograničavajući... moramo da vodimo računa da nas zajednica ne sapliće tamo gde nije potrebno (povratnica iz SAD, humanističke nauke).

3.3 KAKO DA UTIČEM NA ONO ŠTO SMATRAM DA JE VAŽNO ZA ZAJEDNICU?

Da bi se bolje razumelo na koje načine kulturni kapital stečen tokom migracionog procesa kreira prepoznatljivost i pozicionira se u javnosti i/ili postavlja nove trendove, bilo u društvu destinacije ili porekla, bitno je razumeti šta širenje novih kulturnih praksi znači njenim akterima. Takođe, bitno je i kakvo značenje akteri kroz kreativno delovanje daju svojim kulturnim praksama (Erel 2010). Povratnica iz SAD se već nekoliko godina u slobodno vreme bavi društvenim aktivizmom na polju ekologije i zaštite životne sredine u Srbiji. Učestvuje u radu nekoliko nevladinih organizacija, koje su joj pružile podršku i olakšale pristup široj ciljnoj publici. Inspiraciju za pristupanje sociopolitičkim temama na inovativan način dobila je kroz upoznavanje i bolje razumevanje načina iznošenja mišljenja u američkom društvu. Po njenom mišljenju, takav pristup može značajno da unapredi kulturu dijaloga u Srbiji i da dovede do dugoročnih rezultata. Ona smatra da kroz bavljenje društvenim aktivizmom može da utiče na razvitak društvene svesti, i to kroz ulaganje i vaspitavanje mladih. Takođe, smatra da i njene kompetencije kao dramske umetnice mogu značajno da pomognu da pristup i poruke koje promoviše lakše dopru do mladih ljudi kojima se obraća.

Takođe, aktivizam shvata kao životnu misiju i dužnost da koliko god može doprinese razvitku društva.

Oni (Amerikanci, prim. autora) se uče od malih nogu kako da i najgore stvari pričaju diplomatski... To je suprotno od onoga što mi imamo, a to je da moram da isteram do kraja svoje. Ako shvate da će ući u svađu, začuti se i onda se to kaže na drugi način ili se sačeka bolji trenutak. Kod nas je govor mržnje, a tamo se prvo razmisli o posledicama koje mogu da nastanu. Zato se treba obraćati dolazećim generacijama... da ih inspirišes, da čuju nešto drugačije, da im to ostane u amanet (povratnica iz SAD, dramske umetnosti).

Međutim, rezultati istraživanja ukazuju na to da se načini produkcije novog kulturnog kapitala i pronalaženja načina za njihovo potvrđivanje i širenje po povratku u Srbiju razlikuju. Ispitanici koji se nakon povratka bave umetničkim pozivom kao slobodni umetnici oslanjaju se više na migrantske mreže, odnosno socijalni kapital stican i u zemlji porekla i destinacije, a manje na pomoć institucija. Na taj način prevazilaze prepreke na koje nailaze zbog nepovezanosti sa državnim institucijama ili nedostatka veza sa strukturama vlasti (Predojević-Despić et al. 2016) i bore se za bolju ekonomsku i društvenu pozicioniranost u kojoj su njihove kompetencije, ali i kulturne vrednosti stečene u inostranstvu nedovoljno prepoznate ili potcenjene. U isto vreme kreiraju i alternativne puteve za promociju novih umetničkih uticaja za koje veruju da mogu da unaprede i kulturni i društveni razvitak zemlje.

Kako bi pospešio mogućnosti za širenje inovativnih muzičkih koncepata, jedan ispitanik je počeo da razvija pristup neformalnog okupljanja i saradnje muzičkih umetnika sličnih interesovanja i estetskog izraza. Uvideo je da je publika u Srbiji, za razliku od zapadnoevropskih zemalja i SAD, nedovolj-

no zainteresovana za umetničke novine i iskorake i da joj je potreban podsticaj, kako bi uvidela moć kojom može da utiče na promenu i muzičkog ukusa i trendova. Njegovo iskustvo govori da se kroz uspostavljene veze i zajedništvo u vidu neformalnih muzičkih komuna stvara umetnost velike energije, kao i da se kreiraju originalni načini plasiranja muzičkih proizvoda i prezentovanja publici. U tom smislu, internet predstavlja veliku pomoć, a razvija i bolju sinergiju u saradnji sa umetnicima iz dijaspore. Takođe, ističe da se kroz takav vid saradnje i odnosa prema umetnosti i publici, kao konzumentima umetnosti, mogu donekle prevazići nedostaci neadekvatne kulturne politike u Srbiji. On naglašava da kreatori politika ne razumeju suštinsku potrebu naroda za kulturom i ne vide dobrobiti koje moderna kultura može da donese imidžu zemlje u inostranstvu.

Kultura se ovde tretira samo kao nešto što je vezano za mit i tradiciju. Ako je nešto reklama zemlje, a to je državi bitno, onda političari moraju da shvate da nove ideje, nove stvari donose novu prepoznatljivost i pozitivnu sliku o celoj zemlji... da bi to učinilo zemlju dinamičnijom, zanimljivijom i turistički interesantnijom i stranoj publici (povratnik iz SAD, muzičke umetnosti).

Ekonomski kapital stečen u zemlji destinacije, kao i socijalne beneficije zemlje destinacije takođe daju podsticaj za kreativno delovanje migranata u izgradnji novih oblika kulturnog kapitala specifičnog za migracije (Gu i Schweisfurth 2015, Erel 2010). Primer povratnika iz Kanade, koji se u zrelim godinama i kao već priznat umetnik iselio iz Srbije zbog izbijanja rata na prostoru bivše Jugoslavije i opšte krize u Srbiji, pokazuje da su mu pozitivne socijalne mere države destinacije prema imigranti-ma dale mogućnost da kroz profesionalni angažman svoje društvene stavove, u koje su utkane i društvene vrednosti zemlje de-

stinacije, iskoristi u zemlji porekla i tako utiče na građenje demokratije i razvitak slobode govora. Nakon sticanja mogućnosti za dobijanje socijalnih beneficija u Kanadi, on se vratio u Srbiju kako bi imao sredstava da se kao slobodan umetnik bavi političkom karikaturom, poslom koji zahteva fizičku prisutnost i dnevni kontinuitet u bavljenju društvenim i političkim temama. Iako je u radu nailazio na brojne opstrukcije, istrajavao je u oštirini izraza, koja, kako navodi, predstavlja vrstu autoterapije da bi se preživelo rapidno urušavanje društvenih i političkih vrednosti. Međutim, podrška domaće, ali i strane javnosti značajno doprinosi tome da istraje u svom angažmanu.

Posle 20 godina stičete pravo da sve što ste tamo u Kanadi zaslužili, penzije itd., možete da nosite sa sobom. Tako sam i uradio. Bilo mi je jasno da se u Srbiji opet događaju ružne stvari, da se spremaju ružna vremena. Ali i danas mi je nejasno kako neki ljudi koji su sve vreme bili u Beogradu iz moje profesije i oko mene nisu shvatili šta se događa. Ni danas ne razumeju šta je suština ovoga užasa što se događa. Zato tako i tabanamo u mestu (povratnik iz Kanade, muzičke umetnosti).

Načini na koje ispitanici zaposleni u naučnim i visokoškolskim ustanovama prenose svoj kulturni kapital više su usmereni na pronalaženje načina za korišćenje humanog i socijalnog kapitala i transnacionalnih kompetencija u misiji širenja znanja i stručnog osposobljavanja različitih društvenih grupa.

Taj osećaj da prenesete znanje je najlepší. Dok vam se to ne desi ni ne znate koliko je to divno, zbog te dece za koju vidite da nešto kapičaju i nešto saznaju. Dok god budem bio aktivan, to će mi biti fokus, obrazovanje na bilo kom nivou (povratnik iz SAD, prirodne nauke).

U tom smislu je korišćenje institucionalne podrške, odnosno prednosti zaposlenja u naučnoj ili visokoobrazovnoj državnoj ili

privatnoj instituciji od velikog značaja. Iskustvo nekoliko ispitanika koji su se nakon završenog doktorata ili postdoktorskih studija vratili i zaposlili kao nastavni kadar na državnim univerzitetima, pokazuje da institucionalna podrška, pored mogućnosti da se na transnacionalan način grade profesionalne kompetencije, daje i slobodu za kreativni prenos kulturnog kapitala široj javnosti, a tako i mogućnost da doprinese razvitku pojedinih segmenata društva.

Povratnica iz Kanade, zaposlena kao vanredni profesor na državnom univerzitetu u Srbiji, kao ekonomski stručnjak razvija aktivnosti edukacije žena za ulazak u preduzetništvo u manje razvijenim sredinama u Srbiji. U saradnji sa nevladinim sektorom sprovodi radionice na kojima su angažovani i brojni međunarodni stručnjaci sa kojima ima izgrađenu akademsku i naučnu saradnju u okviru projekata univerziteta na kome je zaposlena. Ideju je počela da razvija dok je bila na postdiplomskim studijama u Kanadi, gde je u sklopu radnog angažmana na fakultetu bila zadužena za razvitak saradnje sa organizacijama civilnog društva u cilju edukacije različitih osetljivih društvenih grupa, koju je njen univerzitet tradicionalno razvijao. Smatra da u Srbiji ima mnogo prostora za širenje takvih aktivnosti, kao i da su mnoge njene kolege zainteresovane da se uključe ili šire slične aktivnosti u svojim stručnim domenima. Međutim, smatra i da država ne prepoznaje važnost podsticanja saradnje različitih društvenih činilaca u širenju neformalnog obrazovanja kod šire populacije i njihovog osposobljavanja za različite društvene uloge, te da je ostvarena saradnja sa određenim institucijama na državnom ili lokalnom nivou sporadična. Na taj način se gubi potencijal koji saradnja visokoobazovnih i naučnih institucija na domaćem i inostranom planu može da ostvari u prepoznavanju znanja i obrazovanja kao važnih instrumenata društvenog razvoja.

Naše tribine i radionice su uvek dobro posećene, atmosfera je, baš uvek, sjajna... narod je željan znanja, napretka. Međutim, bez aktivne uloge države u organizaciji razvoja kreativnih sposobnosti ljudi koji nemaju lak pristup obrazovanju, nepovratno je potrošen veliki razvojni resurs. Uprkos brojnim pokušajima da državnim institucijama to predočimo i dobijemo veću podršku, ne uspevamo (povratnica iz Kanade, društvene nauke).

4 ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju da je transnacionalno iskustvo boravka u zemlji destinacije i kasnijeg povratka i prilagođavanja novim uslovima u zemlji porekla kod velike većine učesnika u istraživanju, pored stručnog usavršavanja i iskustva, dovelo do razvijanja različitih kosmopolitskih kompetencija, tj. novih kulturnih resursa (Zhou 2005, 2009, Gu i Schweisfurth 2015). Njihova primena je značajno uticala na profesionalno, ali i socijalno i ekonomsko pozicioniranje ispitanika u zemlji destinacije, kao i po povratku u Srbiju. Međutim, kod nekih ispitanika je uticala i na spoznaju da je kulturni kapital stečen u zemlji porekla toliko jak da nisu bili spremni da prihvate određene kulturološke karakteristike društva prijemna, a koje su u nekim slučajevima uticale i na donošenje odluke o povratku u Srbiju. Te razlike su se uglavnom odnosile na privatnu sferu života i razmimoilaženja po pitanju porodičnih vrednosti, dok su neki ispitanici isticali i sve naglašenije klasne polarizacije i nepovoljan pravac razvitka društva u zemljama destinacije. Njihovi stavovi svedoče i o mogućnostima učesnika u istraživanju da u strategijama socijalnog pozicioniranja definišu granice uticaja tzv. mejnstrim kulturnih elemenata (Nedelcu 2012).

Povratak u Srbiju je za veliki broj ispitanika predstavljao transnacionalno iskustvo (Erkmen 2018; Ho i Bauder 2012). Taj proces je bio postepen i pored izražene želje

da se vrate da žive i rade u Srbiji. U nekim slučajevima je trajao i godinama ili su ispitanici u profesionalnom smislu u isto vreme bili prisutni u obe sredine. Iako je povratak u Srbiju bio uslovljen, neretko i otežan, različitim faktorima i u zemlji destinacije i porekla, posedovanje dozvole stalnog boravka ili državljanstva zemlje destinacije je predstavljalo značajan kapital (Kalm 2020). To je našim ispitanicima omogućilo učešće u privilegovanom „bezviznom“ tipu migracija (Kunz 2016), a u nekim slučajevima i olakšalo reintegraciju po dolasku u Srbiju i konvertovanje kulturnog u ekonomski kapital.

Utemeljenje u više različitih društava im je omogućilo da se otvaraju i nova transnacionalna polja u kojima se kulturni kapital transformiše i nadograđuje (Erkmen 2018). To im je značajno pomoglo u boljem razumevanju razlika u funkcionisanju društva porekla i destinacije, kao i u razvitku inovativnih mogućnosti primene bolje komunikacije i/ili prenosa znanja i veština između dve sredine. Na taj način su transnacionalne kompetencije i nove forme kulturnog kapitala dovele do ispoljavanja relacije i fluktuirajuće prirode kulturnog kapitala, odnosno, nastajanja oblika kosmopolitskog, transnacionalnog kulturnog kapitala (Prieur i Savage 2013). U tom smislu uočeni su određeni obrasci koji ukazuju na to da je kreativno delovanje naših ispitanika ključni pokretač za promene i nadogradnje dispozicija, kompetencija, građenja novog kulturnog kapitala (Gu i Schweisfurth 2015).

Novi oblici kulturnog kapitala su kod velikog broja ispitanika uticali i na spoznaju da upoznavanje novih kultura i unapređivanje komunikacije sa njima donosi i nove kvalitete i nove mogućnosti za globalno pozicioniranje u profesionalnom smislu, ali i za formiranje novih životnih aspiracija i misija koje mogu da utiču na širenje novih

kulturnih praksi značajnih za širu zajednicu. Na taj način su ispitanici kroz svoje kreativno delovanje pronašli i mogućnosti za potvrđivanje svog kulturnog kapitala u cilju lične dobrobiti i pravljenja razlika u okviru migrantske populacije (Erel 2010, Kelly i Lusic 2006), kao i za individualno i kolektivno delovanje podsticanja identiteta i/ili jačanja unutrašnje kohezije zajednice (Waldinger 2005). U tom procesu su kombinovali različite kompetencije, resurse i forme kapitala koje su gradili i pre emigracije, a i tokom celokupnog migracionog puta.

Rezultati istraživanja pokazuju da se dve posmatrane grupe visokostručnih povratnika donekle razlikuju po načinu na koji imaju pristup institucionalnoj podršci u procesu potvrđivanja kulturnog kapitala. Umetnici, naročito ako po povratku u Srbiju rade kao slobodni umetnici, imaju značajno manju mogućnost da koriste institucionalnu podršku u odnosu na istraživače u nauci i nastavni kadar visokoškolskih institucija. Oni se u tom smislu više oslanjaju na socijalni kapital, odnosno mrežu neformalnih kontakata, i na taj način traže načine za iskorišćenje i transformaciju svog kulturnog kapitala u ekonomski kapital. S druge strane, naučni instituti i ustanove visokoškolskog obrazovanja imaju relativno visok stepen akademskog angažmana i saradnje, i na nacionalnom i međunarodnom nivou. Stoga oni poseduju elemente transnacionalnog društvenog polja, odnosno, predstavljaju višestruko isprepletene mreže profesionalnih i društvenih odnosa kroz koje naučni radnici imaju mogućnost da ideje, prakse i resurse razmenjuju, organizuju i transformišu (Levitt i Glick Schiller 2004). Iako se ti procesi odvijaju na neravnomeran način, naročito u transnacionalnom smislu, oni pružaju mogućnost da se kroz interakciju različitih vrsta kompetencija razvija kosmopolitski, transnacionalni kulturni kapital (Prieur i Savage 2013), koji

može da se transformiše i u druge oblike kapitala.

S obzirom na to da analitički potencijal Burdijeovog koncepta kulturnog kapitala može da da značajan doprinos pri boljem razumevanju kreativnog delovanja migranata u suočavanju sa strukturnim preprekama i traženju puteva za građenje i korišćenje kulturnog kapitala, dalja istraživanja treba da se usmere na proučavanje razlika koje različite migrantske grupe daju kulturnom kapitalu, na koji način ga koriste i nadograđuju. U tom smislu, naročitu pažnju treba posvetiti rodnim, kao i obrazovnim i ekonomskim razlikama.

Na kraju treba istaći da ovo empirijsko istraživanje ima određena ograničenja. Njegovi zaključci su zasnovani na uzorku koji nije reprezentativan i ne mogu se generalizovati. Međutim, ovo je jedno od retkih istraživanja u Srbiji koje se transnacionalnim kompetencijama i kulturnim kapitalom specifičnim za migrantsku populaciju bavi kroz razmatranje delovanja visokostručnih migranata iz perspektive zemalja porekla, tako da pruža nove uvide u mogućnosti korišćenja potencijala migrantske populacije za razvitak društva porekla.

IZRAZI ZAHVALNOSTI

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2022. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

LITERATURA

- Al-Ali, N., Black, R. and Koser, K. (2001). The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities, *Ethnic and Racial Studies*, 2(4), 578–600. <https://doi.org/10.1080/01419870120049798>
- Bakewell, O. (2008). „Keeping Them in Their Place”: The Ambivalent Relationship between Development and Migration in Africa, *Third World Quarterly*, 29(7), 1341–58. <https://doi.org/10.1080/01436590802386492>
- Bauböck, R. and Faist, T. (Eds) (2010). *Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods* (Amsterdam, University of Amsterdam Press).
- Bartel, C.A. and Garud R. (2009). The role of narratives in sustaining organizational innovation. *Organization Science*, 20 (1): 107–117. <https://doi.org/10.1287/orsc.1080.0372>
- Bauder, H. (2003). „Brain Abuse” or the Devaluation of Immigrant Labour in Canada, *Antipode* 35(4): 699–717. <https://doi.org/10.1046/j.1467-8330.2003.00346.x>
- Baxter, J., and Eyles, J. (1997). Evaluating Qualitative Research in Social Geography: Establishing 'Rigour' in Interview Analysis. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(4): 505–525. <https://doi.org/10.1111/j.0020-2754.1997.00505.x>
- Beck, U. (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, Culture and Society*, 19(1-2): 17–44. <https://doi.org/10.1177/026327640201900101>
- Beck, U. (2008). Mobility and the cosmopolitan perspective, in Canzler, W., Kaufmann, V. and Kesselring, S. (eds) *Tracing Mobilities. Towards a Cosmopolitan Perspective*. Aldershot: Ashgate, 25–35.
- Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups, *Theory and Society*, 14(6), 723–744.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: Richardson, J.G. (Ed.), *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, pp. 241–258.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Calhoun, C. (2008). Cosmopolitanism and nationalism. *Nations and Nationalism* 14(3), 427–448.: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2008.00359.x>
- De Haas, H. (2005). International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts, *Third World Quarterly*, 26 (8), 1269–1284. <https://doi.org/10.1080/01436590500336757>
- De Haas, H. (2014). „Migration Theory. Quo Vadis?“, IMI Working Papers Series, No. 100.
- Despić, J. (2015). *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države*. Odbranjena doktorska disertacija. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu. <https://fedora.bg.bg.ac.rs/fedora/get/o:11168/bdef:Content/download/>
- Erel, U. (2010). Migrating Cultural Capital: Bourdieu in Migration Studies. *Sociology*, 44(4), 642–660, <https://doi.org/10.1177%2F0038038510369363>
- Erickson, R. and Eva, R. (2019). *When Home Won't Let You Stay: Migration Through Contemporary Art*. New Haven and London: Institute of Contemporary Art/Boston in Association with Yale University Press.
- Erkmen, T.D. (2018) Stepping into the global: Turkish professionals, employment in transnational corporations, and aspiration to transnational forms of cultural capital. *Current Sociology*, 66(3), 412–430. <https://doi.org/10.1177%2F0011392116653236>
- Fischer, C. and van Houte, M. (2020). Dimensions of agency in transnational relations of Afghan migrants and return migrants. *Migration Studies*, 8(4), 554–572, <https://doi.org/10.1093/migration/mnz012>
- Fusch P. and Ness, L. (2015). Are we there yet? Data saturation in qualitative research. *The Qualitative Report*, 20(9), 1208–1416.
- Glick Schiller, N. (2000). „Building a Transnational Perspective on Migration”, paper presented at the Conference on Transnational Migration: Comparative Theory and Research Perspectives. ESRC Transnational Communities Programme, June, Oxford, UK.
- Gu, Q. and Schweisfurth, M. (2015). Transnational connections, competences and identities: experiences of Chinese international students after their return 'home' *British Educational Research Journal*. 41(6), 947–970. <https://doi.org/10.1002/berj.3175>
- Heusinkveld, P. R. (Ed.). (1997). *Pathways to culture*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.

- Ho, M. and Bauder, H. (2012). We are Chameleons: Identity Capital in a Multicultural Workplace. *Social Identities*, 18 (3), 281–297. <https://doi.org/10.1080/13504630.2012.661997>
- Jarvis, J.A. (2020). Lost in Translation: Obstacles to Converting Global Cultural Capital to Local Occupational Success. *Sociological Perspectives*, 63(2), 228–248. <https://doi.org/10.1177%2F0731121419852366>
- Kalm, S. (2020). Citizenship Capital. *Global Society*, 34(4), 528–551. <https://doi.org/10.1080/13600826.2020.1758637>
- Kelly, P. and Lusia, T. (2006). Migration and the Transnational Habitus: Evidence from Canada and the Philippines, *Environment and Planning A*, 38, 831–47. <https://doi.org/10.1068/a37214>
- Kunz, S. (2016). Privileged mobilities: Locating the expatriate in migration scholarship. *Geography Compass*, 10(3), 89–101. <https://doi.org/10.1111/gec3.12253>
- Levitt, P. and Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review* 38(3): 1002–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>
- Levitt, P. (2021). Column - Depicting migration: what can art do that scholarship cannot? *Migration Studies*, 9(3), 1562–1567.
- McGuirk, P. M., and O'Neill, P. (2016). Using questionnaires in qualitative human geography. In I. Hay (Eds.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*, (246–273). Oxford University Press.
- Munk, M. D., Poutvaara, P., and Foged, M. (2012). *Transnational Cultural Capital, Educational Reproduction, and Privileged Positions*. Paper presented at Politisk Sociologi seminar, København, Denmark. http://vbn.aau.dk/files/77795470/Transnational_Cultural_Capital_Educational_Reproduction_and_Privileged_Positions_19_06_13_mdm.pdf
- Nedelcu, M. (2012). Migrants' New Transnational Habitus: Rethinking Migration Through a Cosmopolitan Lens in the Digital Age, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38: 9: 1339–1356. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2012.698203>
- Nowicka, M. (2013). 'Positioning strategies of Polish entrepreneurs in Germany: Transnationalizing Bourdieu's notion of capital', *International Sociology*, 28(1), 28–46. <https://doi.org/10.1177/0268580912468919>
- Nowicka, M. (2015). Bourdieu's theory of practice in the study of cultural encounters and transnational transfers in migration. MMG Working Paper, (15-01).
- Oliver, C. and O'Reilly, K., (2010). A Bourdieusian analysis of class and migration: habitus and the individualising process. *Sociology*, 44 (1), 49–66. <https://doi.org/10.1177/0038038509351627>
- Portes, A. (1997). Immigration Theory For a New Century: Some Problems and Opportunities, *International Migration Review*, 31(4), 799–825. <https://doi.org/10.1177/019791839703100402>
- Predojević-Despić, J. and Penev, G. (2016). Population of Serbia Abroad by Destination Countries: Re-regional Approach, *Bulletin of the Serbian Geographical Society - University of Belgrade - Faculty of Geography*, vol. 96, no. 2, pp. 83–106. <https://doi.org/10.2298/CGSD1602082P>
- Predojević-Despić, J., Pavlov, T., Milutinović, S. and Balli, B. (2016). Transnational Entrepreneurs in Western Balkans: A comparative Study of Serbian and Albanian Migrants and Returnees, in *Return Migration and Regional Development in Europe: Mobility Against the Stream*, R. Nadler, Z. Kovács, B. Glorius, and T. Lang, (eds.), London, Palgrave Macmillan, pp. 111–127.
- Pries, L. (2001). The Disruption of Social and Geographic Space: Mexican-US Migration and the Emergence of Transnational Social Spaces, *International Sociology*, 16(1). <https://doi.org/10.1177/0268580901016001005>
- Prieur, A. and Savage, M. (2013). Emerging forms of cultural capital. *European Societies* 15(2), 246–267. <https://doi.org/10.1080/14616696.2012.748930>
- Rapoport, H., Sardoschau, S. and Silve, A. (2020). Migration and Cultural Change. CESifo Working SSRN Paper No. 8547. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3689469>
- Ren, N. and Liu, H. (2019). „Domesticating 'Transnational Cultural Capital': The Chinese State and Diasporic Technopreneur Returnees.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 45 (13): 2308–27. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1534583>
- Ryan, L. and R. Sales, M. Tilki and B. Siara (2009). Family Strategies and Transnational Migration: Recent Polish Migrants in London, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35(1), 61–77. <https://doi.org/10.1080/13691830802489176>

- Robins, D. (2019). Lifestyle migration from the Global South to the Global North: Individualism, social class, and freedom in a centre of „superdiversity“. *Population, Space and Place*, 25(6) 1–13. <https://doi.org/10.1002/psp.2236>.
- Savage, M. and Silva, E. B. (2013). Field Analysis in Cultural Sociology. *Cultural Sociology*, 7(2), 111–126. <https://doi.org/10.1177/1749975512473992>.
- Stock, I. and Fröhlich, J.J. (2021). Migrants' Social Positioning Strategies in Transnational Social Spaces. *Social Inclusion*, Volume 9 (1), 91–103 <https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3584>
- Swartz, D. (1997). *Culture and Power. The Sociology of Pierre Bourdieu*. University of Chicago Press.
- Valentine, G. (2008). Living with difference: reflections on geographies of encounter, *Progress in Human Geography*, 32(3), 323–337. <https://doi.org/10.1177/0309133308089372>
- Vasojević, N. A., & Kirin, S. (2019). Life Satisfaction of Returnee Scholarship Holders in Serbia. *Stanovništvo*, 57(2), 71–86. <https://doi.org/10.2298/STNV1902071V>
- Vesković-Anđelković, M. (2019). Potencijalna uloga povratnika kao posrednika u partnerstvu države i visokoobrazovane dijaspore u Srbiji. *Odbranjena doktorska disertacija*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:20205/bdef:Content/download>
- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*, Abingdon, Oxon, Routledge.
- Waldinger, R. (2005). Networks and niches: the continuing significance of ethnic connections. In: G. Loury, T. Modood, and S. Teles, eds. *Ethnicity, social mobility and public policy: comparing the USA and UK*. Cambridge: University Press, 342–362.
- Werbner, P. (1999). Global pathways: Working class cosmopolitans and the creation of transnational ethnic worlds, *Social Anthropology*, 7(1), 17–35. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.1999.tb00176.x>
- Wimmer, A. and Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation-state build-ing, migration and the social sciences, *Global Networks*, 2(4), 3013–3034. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043>
- Zhou, M. (2005). Ethnicity as social capital: community-based institutions and embedded networks of social relations. In: G. Loury, T. Modood, and S. Teles, eds. *Ethnicity, social mobility and public policy: comparing the USA and UK*. Cambridge: University Press, 131–159.
- Zhou, M. (2009). *Contemporary Chinese America: immigration, ethnicity and community transformation*. Philadelphia: Temple University Press.

How to cite: Predojević-Despić, J. (2022). Transnational competences and cultural capital: the experiences of two groups of highly educated returnees to Serbia. *Stanovništvo*, 60(1), 117–138. <https://doi.org/10.2298/STNV2201117P>